

Rusínová, Zdenka

Česká desubstantivní adverbia v diachronním pohledu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1977-1978, vol. 26-27, iss. A25-26, pp. [121]-140

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100553>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDENKA RUSÍNOVÁ

ČESKÁ DESUBSTANTIVNÍ ADVERBIA V DIACHRONNÍM POHLEDU

Při formování slovního druhu adverbii sehrála jednu z nejvýznamnějších rolí třída substantiv, která byla svým obsahem a zčásti i formou nejvhodnější k tomu, aby se stala odvozovacím základem pro tvoření názvů příznaků slovesného děje. Při adverbializaci substantiva dochází mimo jiné k sémantické přeměně základního významu substantního ve význam okolnostní. Tento význam je bohatě rozčleněn. Má zhruba následující základní složky: místo, čas, příčinu a způsob. Poslední složka však představuje komplex různých významů, jako například vlastní způsob, míru (intenzitu), prostředek, hodnocení, zdůrazňování atp. Tímto sémantickým okruhem je do jisté míry určen i okruh substantiv, která mohou tyto okolnostní významy vyjadřovat buď více méně přímo (tj. jen po změně formy: jsou to obvykle abstrakta, např. *večer* nebo *den*), nebo jsou schopna dosáhnout uvedených okolnostních významů postupem složitějším. Za základ takové významové přeměny substance v okolnost lze považovat dekonkretizaci a buď následnou generalizaci, tj. rozšíření významu (např. *do hromady* → *dohromady*), nebo abstrakci. Ta předpokládá jako první stupeň rovněž dekonkretizaci, druhý stupeň však tkví v osamostatnění některé ze složek substantního významu a v jeho rozvinutí ve význam okolnostní (např. *na horu* → *nahoru*): konkrétní význam „hora“ byl vystřídán abstraktním významem „v horní části předmětu“.

V naší stati sledujeme vybranou řadu substantiv, která podle našeho mínění může být do značné míry reprezentativním vzorkem pro studium adverbializace. Oporou pro jejich volbu tu byl příspěvek uveřejněný v Jazykovedném časopisu.¹ Týkal se adverbializace v současné češtině. Soubor adverbii byl rozhojněn a doplněn jednak excerpcí staroslověnského slovníku² (aby byl získán vzhled do staroslověnského dědictví), jednak Gebauerova slovníku³ i jeho pokračování v sešitech Staročeského slovníku.⁴ Excerpta byla rozříděna podle povahy odvozovacího základu. Ze substantivních základů pak byli vybráni reprezentanti základních sémantických skupin adverbii a takto vzniklý soubor pak byl vyexcerpován v archívu Staročeského slovníku⁵, aby byly zachyceny

¹ Zdenka Rusínová, O adverbializaci předložkových výrazů, Jazykovedný časopis 23 (1972), 2, str. 182—185.

² L. Sadnik und R. Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Carl Winter — Universitätsverlag — Heidelberg 1955.

³ Jan Gebauer, Slovník staročeský I, II, Academia, Praha 1970.

⁴ Staročeský slovník, Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk (zkratky pramenů jsou používány podle tohoto sešitu, písmena na konci údaje označují časové úseky; A — do r. 1300, B — 1350, C — 1380, D — 1410, E — 1450, F — 1500), sešity 1—6, Academia, Praha 1968—1974.

⁵ Pracovníkům oddělení pro dějiny českého jazyka Ústavu pro jazyk český ČSAV srdečně děkuji za to, že mi laskavě umožnili excerpci.

předložkové vazby a kontextová zapojení vybraných substantiv, případně už i z nich vzniklá hotová adverbia. Od každého substantivního základu se tedy probírají ve vývojovém sledu jeho varianty a podoby fungující jako okolnostní určení. Soubor substantivních základů je tento: *hora, dól, dál(e), děl, dóm, miesto, den, jitro, léto, večer, hod, doba, hřiech, koniec, hromada, obec, líce, kořen, diek, div, dar, hlas, jméno, péče*.

K označení okolnosti spojené s horní částí předmětu existovala od jediného základu dvě adverbia: jedno s významem směrovým a druhé s významem místa. Za jejich základ posloužilo substantivum *hora* a jeho předložkové i prosté pádové formy. I když je doloženo už ve stsl. adverbium *gorě*, existuje ve stč. textech ještě užití výrazu *hora* takový povahy, že lze sledovat vznik adverbia. K označení směru nahoru se užívalo výrazů *nahoru (na horu), vzhóru, vhoru, hóru* (Geb Slov. I, 460). Jak asi došlo k přenesení významu „hora, kopec“ na horní část předmětu vůbec, o tom podávají svědectví kontexty jako: *sedmá suda žilín vycházie ... z svrchnie diery sedmé kosti hřbetnice, a v jich huoru i dolóv (se rozsýpa)* (Lék Sal 756, 202, 23, E), *a když sú vstupovali na huoru města* (Bibl Praž 1, Rg 9, 11, F). Vedle výrazu *hóra* je vždy posesivně (gen.) vyjádřen předmět, o jehož horní část jde (*jich hóra, hóra města*). V těchto případech už je od významu „kopec“ abstrahováno, význam je přenesen, avšak užití neshodného přívlastku ještě svědčí o nedovršení adverbializace. Určení místa nemá ještě to samostatné volnější postavení ve větě, jak je známe z nové češtiny: *nahoře ve městě, u nich nahoře* atp. Ze všech možných vyjádření významu „vzhůru“ zaniklo *vhoru* a bezpředložkové *hóru*; zachovalo se *nahoru* a *vzháru*.

K označení opačného směru se užívalo podobně jako dnes adverbia *shóry*. Jeho abstraktní význam se vyvíjel společně s významem *nahoru*. K abstrakci celého základu přispěly kontexty charakteristické speciálně pro výraz *shóry*. Bylo možné jej spojovat se situací, která se netýká přímo zemského povrchu: *že když slunce zhóry spěje* (Alx V, 2202, B). Nejvyšší míry abstrakce došlo subst. *hóra* jako ekvivalent latinského *esursum, de excelsis: beránek ... boží ... poslán jest esursum, shóry to* (Hymn UKA 5b, E). Užití výrazu *shóry* jako směrového východiska k antonymnímu adverbium *dolóv* jeho adverbializaci rovněž utvrdilo: *to mluvieše ... (lví mládě) však pohce k nim shóry dolóv* (Alx V, 189 B). O běžném adverbialním užití svědčí pak doklady: *ženy chodie obnažené se shuory* (Kor Man 26b, F), *bratři táborští s křikem hřmotným velmi zhůry zběhše, na nepřátely ... se obořili* (Břez Kron 380, 36, F).

Místní statický význam vyjadřovalo spojení *nahoře (na hóre nebo na hoře)*, a analogicky jako ve stsl. výraz *gorě*, i bezpředložkový tvar *hořě* (Geb Slov I, 461). K adverbializaci tu docházelo v návaznosti na výraz *nahoru* a *shóry* a díky kontextům typu: *nemóž schovati miesta na hořě posazené* (Jeron 32 B1, C), *pro agro ... quem vulgariter nahorě spellant* (Act. iudic. consist. Prag. III, 282, D). V prvním případě snad ještě může jít o konkrétní „vršek“, v druhém svědčí o jiném než substantivním významu latinský kontext. Ostatní předložková spojení byla vázána pouze na konkrétní význam „hora“, proto se neadverbializovala (např. *po horách, mezi horami* atp.).

Při formování adverbí od základu *hora* sehrála důležitou roli i kvantita základového vokálu *o*. Po prodloužení došlo k jeho změně v *uo* a *û* u adverbí (srov. *shůry, vzhůru*), zatímco substantivum *hora* má vokál nezdložený, a tedy nezměněný. Zdloužení samo už bylo zřejmě signálem počínající adverbia-

lizace, tj. odtržení adverbialního základu *hóra* od substantiva *hora*. Podobný jev můžeme pozorovat i u dalších adverbíí, např. *vóbec* (< *v obec* < *obec*), nč. *vúbec*.

Od substantiva *dól* existovala stará adverbia *dolov* a *dole*. První z nich bylo běžné (Geb Slov I, 289), jde o bývalý lok. *dolovъ*. Druhý tvar byl méně obvyklý, vyskytuje se ve směrovém významu v Otc: z *nie* (z *hory*) *voda teče dole*, 164 b, C. Toto užití není zcela neobvyklé, srov. současnou záměnu směrových a místních významů i u jiných adverbíí např. v laštině a jinde: *gde (ideš) místo kam* atp. Možné bylo také spojení *k dolu*: *běžěle (kola) řežúce k dolu* (Leg Kat 2785, Vážný, C). Předložkový výraz analogický k *nahóru* nemáme doložen. Spojení *do dolu* měla buď význam konkrétní, původní, např.: *upadnúť doluov a (do) dolu pekelného* (NUK XVII E, 12, 76a, II, 12, Čtver, D), nebo přenesený význam „všechno“, jako je tomu ve spojení *až do dolu* v Kruml Výkl (271b, D).

Zpětný směrový význam se vyjadřoval výrazy: z *dólu* (z *dolú*), z *dóla*, z *dóly* (s *dola*). Různost koncovek je jednak dána interferencí o-kmenů s u-kmeny (z *dóla* — z *dólu*). Tvar z *dóly* je ovlivněn formou antonyma s *hóry* (srov. tam). Opačný vliv se projevil na tvaru *shora*, původní je u *zdola*. I ve starých dokladech mají tyto výrazy už adverbialní význam: *vy jste zdolú, ale jáť jsem ze svrchka* „de deorsum“ (Ev Praž 6a, 12 C), *mužie všickni z dolu jsú porušení* (Cest Mand A 194 a 2, D), *vehnutie s zadu neb s dola* (Lék Sal, Erben, 697, 181, 9, E), *tě dvě kosti z duolu mají nějaké přídavky* (Lék Sal, Erben, 792, 215, 5, E), *a zduolu vocasy nepotřebne (choděe ženy)* (Kor Man 26b, F), *dvěře pak korábu vstavíš na boku z duolu* (Bibl Praž, Gn 6, 16, F). Také tento výraz mohl mít u sebe rozvíjející člen — genitiv substantiva (podobně jako subst. *hora*) *po žebrách a z dola žebr . . . jestiť kuože* (Lék Sal, Erben, 778/210, 10, E). Původní význam substantiva *dól* je patrný ze spojení jako: *přistúpiliste zdolu k hořě* (Bibl Bosk, Deut 4, 11, D). S jinými předložkami jde pak jen o neadverbializovaná spojení substantivní: *druzí po dole jediechu (per loca humilia)* (Comest 262, a2, C), *múdrý na vrchu zastaví, neb z druhé strany bývá přikřeje k dolu* (Výbor II/2, 144, ad 142, 20, D).

Příslušný statický místní význam vyjadřovala adverbia *dole* a *vdole*. Bezpředložkový výraz *dolě* byl běžný ve stsl. Gebauer uvádí rovněž řadu dokladů (Geb Slov I, 287, 288). Předložkové spojení *v dole* bylo však také časté, jak o tom svědčí příklady ze stč. archívu, pocházející téměř ze všech časových úseků: *hlava jest vdole komu (utata)* (Pukl R, 51b, C), *a v dole v těchto kostech jsút diery* (Lék Sal, Erben, 746, 198, 26, E), *psali jsú jemu . . . vdole psaný list* (Bibl Kladr 3, Esdr, 2, 16, E), *pravd božských v dole psaných svornú myslí . . . hájili* (Břez Kron 486, 33, F), *šifeji se v dole vypisují* (Listář Plzeň II, 266, F), *prodali jsme . . . dvě kopě gr . . . platu . . . na lidech vdole psaných* (Rožmb Dluhopisy, Pelikán 50, 20, F). Hojný výskyt podoby *v dole* vedle *dole* může souviset se zánikem bezpředložkového lokálu v historické situaci, kdy se ještě živě pociťovalo spojení adverbíí *vdole* a *dole* se substantivem *dól*. Později, jak známo, převládla podoba *dole*. Přelomem byl zřejmě až počátek 16. stol., neboť Jungmannův slovník⁶ uvádí podobu *vdole* jen jako citát ze slovníku Rešelova (ten zemřel 1562). Pozdější změna významu (a i hláskové podoby) slova *dól*

⁶ Josef Jungmann: Česko-německý slovník, Praha 1835.

jen existenci adverbia *dole* upevnila. Vývoj tu tedy byl do jisté míry opačný než u adverbia *nahoře*. Východiskem se stal v obou případech bezpředložkový lokál (užívaný už ve stsl. *gorě, dolě*), avšak adverbium se stala jeho forma jen v jediném případě.

Substantivum *dál*, *-e* bylo základem pro adverbialní vyjádření *vzdáhl*⁽¹⁾, *vzdál* (Geb Slov I, 203). Pro svůj nevýhodný deklinační typ bylo později nastavováno různými příponami (srov. Jung Slov I, 324, 327: *dálava, dalečj, dalečina, dálka*.

Adverbia *vzdáhl*⁽¹⁾ a *vzdál* se obvykle vyskytovala ve spojení s konkrétním udáním míry (srov. tamt.). Jungmann uvádí adverbia *zdáli* a *vdáli* s platností místní, *na dál* (*mysliti*) pak s přenesenou platností časovou. (Jung Slov I, 324). Jde tu tedy o nahrazení neživé předložky *vz* předložkami živými: *z*, *v*; novočesky pak i *do(dáli)*. Reminiscencí na staré *vz-* je nč. *zpozvdáli*.

Staročeské substantivum *děl(e)* se stalo základem pro útvary s předložkami *na děl(i)*, *(v)zděli*, *vděli* (*vlasj*), *ano jich přibylo na děl i na húst* (Výbor II 2, 542 ad 541, 5, D), *zchodiž země na del i na šíř uložení* (Bibl Bosk, Gen XIII, 17, D), *profežánie učič na děl mezi dvěma žebroma* (Lék Rhaz 116, Erben 58, E), *jest dvanáste ulic na del města* (Cest Kab, F); *šest loke(t) vzděli* (Alb Ráj 83a, D); *na nohu zdelij* (Slov Klem 72a, F), *tři prsty z deli* (Lék Frant A, 63a, 2, 2, E), *dva lokty vděli* (Bibl 01, Ex 25, 23, D). Spojení s předložkou *vz* je doprovázeno měrovým údajem (srov. u *dál*). Vedle substantiva *děl(e)* existovalo ještě *dle*, *-e*, f. „*délka*“ (Geb Slov I. 255). K němu se vztahují adverbialní útvary *vz dl'u* a *na dl'u* s významem měrovým „na délku“ a výraz *na dléch* s časovým významem „na dlouho, po delším čase“ (Geb Slov I, 255).

Uvedené formace desubstantivní byly doplňovány výrazy deadjektivními utvořenými od adj. *dluhý* (srov. *dále*) a formacemi odvozenými od mladšího substantiva *délka* (*na délku*). Převládla forma *naděl* a nověji vzniklo *poděl*. Jungmann uvádí ještě substantivum *děl* (*dýl*), avšak z předložkových spojení má pouze *na děl* vedle *na délku* nebo *na délce* (Jung Slov I, 349). Můžeme konstatovat zánik spojení s předložkou *vz*. Podobu *zděli* lze považovat za formu, kde došlo ke zjednodušení *vz > z*. Převládla však spojení s předložkou *na* (*naděl*) a *po* (*poděl*).

Určení místa tvořené od substantiva *dům* se vyjadřovalo už v psl. tvarem *doma*. O stáří tohoto adverbia svědčí hojně deriváty, jako řada stě. vlastních jmen, jichž je komponentem (např. *Domaboj, Domabor, Domamál, Domarod, Domaslava, Domaslavin* atd.: Geb Slov I, 291n.), a také adjektivum *domáci*, vzniklé z *doma* a přípony *-tjě*. Ve staré češtině se vedle adverbia *doma* užívalo

i předložkových spojení *v domu* a *v domie*. Významový rozdíl tu zřejmě neexistoval, *u něho v domě* znamenalo i „u něho doma“. Např.: *ktož jej v domu ... má* (Lék Frant, 147a, C), *oferuj v domú* (Bibl Bosk, Ex 34/26, D), *v domie* (Bibl Bosk 43 a 1, Lev 14, 48, D), *najposléze u vás v domu* (Akta Bratr I, 4, 10, F). Předložkové výrazy však zdůrazňují substantivní význam lexému *dům*, a to obzvláště v situaci, kdy je substantivum rozvíto přívlaskem: *v svém domě, u vás v domú, v domu tvém* (Alx Lull, F). Z první poloviny 14. století máme zaznamenán i výraz *domem* „*doma*“: *je všady domem* (Rožmb 51, L, F, B), podobně i *gdež nás kto gde domem sedí* (Lyr Duch v9, A). Existovala tedy dvě stará adverbia: *doma* pocházející z bezpředložkového lok. sg., a *domem*, což je zřejmě instrumentálový tvar. Druhá forma se nezachovala.

Předložkové formy si zachovaly ráz spojení předložky se substantivem a neadverbializovaly se, ač v některých kontextech s nerozvitým substantivem měly k adverbialní povaze velmi blízko. Kromě toho existovalo ještě směrové adverbium *domov* (stsl. *domovъ*), analogické s *dolov*. (Obě podoby mají původ v u-kmenovém zakončení substantiv *dóm* a *dól*.) Máme je doloženy např. z Modl Kunh A, Baw, C, D a jinde. Ve tvaru *domuv* existuje v Cest Mil (D). Podobný význam mohla mít i předložková spojení, např.: *k domu, k domovi* (Baw C, D), *do domu* (Glos Kap 184a, A, Kanc Vyš 89a, F), *pocestného v duom přijíti* (Akta Bratr I, 59, 17, F).

Opačný směrový význam „z domova“ byl vyjadřován pouze předložkou a substantivem: *nevieme, že z domu nejde* (Tkadl 54, D). Podobně jako pro místní význam *doma*, ustálilo se i jedno adverbium *domu* ve významu směrovém jako základní výrazový prostředek. Předložková spojení adverbialního charakteru nenabyla a zařadila se mezi různá spojení substantiva s předložkou, jako např.: *pochodí sem i tam po domě* (Lék Frant A 120 a, E) apod.

Výraz *miesto* byl polyfunkční už ve staré češtině. Mohl plnit úlohu substantiva, adverbia a poměrně záhy začal plnit i funkci předložky. O substantivní funkci svědčí rozvití přívlastkem, např.: *na místě Jezukristově, abychom nebyli obtečeni od ďábla* (Bibl Drážd II, Cor, 2, 10, C), *viděl jsem pod sluncem na místě súdném nemilost* (Bibl Drážd Eccl 3, 16, 43a, C). Touž funkci můžeme předpokládat při existenci spojení s různými předložkami: *s místa na místo* (Pulk R 2a, C), *na místě p. Miloty z Křížanova musel dáti ... čtyřicet kop grošů* (u tohoto dokladu je výslovná poznámka excerptorova, že nejde o prepozicionální užití) Půh III, 215, 967, E). Adverbialní význam lze vidět v prostém instrumentálu: *zeměšťesenie budau miesty* „místy, leckde“ (Luk 21, 11, C), *co Buoh dopustí časem a miestem* Akta Bratr I, 445, 207 b, F). Instrumentálová forma může mít i abstraktnější význam zřetelový nebo způsobový (vedle konkrétnějšího místního). Jde tu však zřejmě o ustálené spojení *časem a miestem*: *křest vidomý vodú má býti jednú časem i miestem od úředníkuov církve svatě* (Akta Bratr I, 243, 17, 94a, F), *pokřývali se také časem a miestem zjevně byli* (Akta Bratr I, 378, 168a, F). Spojení výrazu *miesto* s ukazovacím zájmenem mělo posunutý význam nejen místní, ale i (předpokládané) časové identity: *na tom místě „ihned“* (Arch Č 37, 2, B), *v tom (témž) místě „tehdy, hned, ihned“* (Leg Mar, C), *na tom místě „na místě, ihned“* (Chelč Bisk 42b, 453, 34, F), *od tohoto místa* (od útěku do Egypta) „od té doby“ (Štít Svát, D). Podobný význam mohlo mít i nerozvitě spojení s předložkou *na*: *na místě slibujeme* (List Rožmb 4, 10, 70, E). Další abstrakcí získal výraz *namiesto* význam „úplně, zcela, s konečnou platností“ (srov. Staročeský slovník 173 a Geb Slov II, 475). Obdobný význam lze vidět i ve spojení s předložkou *k*: *těch věcí k miestu lidem rozsúdili* (List Rožmb IV, 91, 12, E). Ojedinelý pokles výrazu *namístě* až na spojku lze vidět v tomto dokladu: *paní Elška ... připověděla se k Svatoborčím a k Jiřikovsku na místě že jí ho pana Kuna drží ... „protože“* (Půh 5/1, 25, F).

Uvedené doklady svědčí nepochybně o ztrátě původního substantivního významu výrazu *místo*. K adverbializaci došlo ve spojení s předložkou *na*. Původní význam se stal tak obecným, že adverbium začalo plnit funkci jen vztahovou, stalo se předložkou. U Jungmanna (II, 588) se uvádí *namísto* ještě s významem časovým „hned“ a s významem „zcela, úplně“: *jž je muž a panna na místo „zcela dospělá“*; tento doklad je vzat z úzu (II, 453n.). Existovalo i adjektivum *namístný* (uvedeno tamt.), což svědčí o adverbialním

významu spojení *na místo* (-o). Z bezpředložkových tvarů tu uvádí Jungmann jako současné jen *místy*, tvar *místem* je ocitován pouze z literatury starší (Krab, Gel Petr). Z vývoje výrazu *místo* v jeho různých podobách a spojeních lze usuzovat, že došlo k jeho významové abstrakci, a pak i k rozvoji jeho různých funkcí (adverbiální, předložkové, spojkové, vedle substantivní). Později však výraz ztratil význam „zcela, úplně“ a také význam spojkový. Zachoval se adverbiální význam časové a místní identity a význam předložkový. Této vývojové linii významu odpovídá i rozvoj a následný pokles počtu formálních prostředků: zaniklo předložkové spojení *k místu*, bezpředložkový výraz *místem*, předložkovou funkci plní převážně výraz *místo* a hovorově a v dialektech i *na místo* (něčeho), adverbiální funkci plní výraz *místy* a také *na místě*.

Ze substantiva *den* vznikla staročeská adverbia *dens* a *dnes*. Tato dvojí podoba souvisí s posledními fázemi existence ukazovacího zájmena *sb*. To bylo archaismem již v době staročeské a jeho užití v postpozici se omezovalo na malý počet adverbii (srov. např. *letos, jutros, zimus* atp.). Během 14. a 15. století zaniklo toto zájmeno téměř beze zbytku.⁷ Podoba *dens* ukazuje ještě na *sb* jako samostatné slovo spojené volně se substantivem *den*: *dně sb > den s > > dens* (Modl Kunh A). Druhá podoba (*dnes*) svědčí o splnutí zájmena se substantivem v jedno slovo: *dněsb > dnes* (Modl Kunh A). V období vokalizace jerů už zřejmě bylo zájmeno *sb* natolik v úpadku, že ačkoli byla podoba *dens* podporována existencí substantiva *den*, složení se zájmenem se neudrželo. Mohlo se uplatnit už jen v plně adverbializovaném tvaru *dnes*, navzdor tomu, že stavba tohoto adverbia byla méně průhledná, než je tomu u tvaru *dens*.

Časové příslovce *zítra* mělo původně ve stč. dvě podoby: *za jutra* a *z(s) jutra* (*jitra*). Z první lze vyložit pozdější formy *zajtra* a *zejtra*, z druhé pak je *zítra*. Vedle těchto předložkových výrazů existoval ještě bezpředložkový lokál *jutřě* a předložkové spojení *v jutřě*. Výraz *jutro* (*jitro*) bylo významově spjat se dvěma skutečnostmi: je to jednak „ráno tohoto dne“ a jednak „ráno dne příštího“, případně „celý příští den“. Zatímco spojení *z(s) jutra* se spojovalo s přesnými časovými údaji (*hodinu, dvě* atd. z *jitra*), výraz *v jitrě* znamenal obecně čas po noci, podobně jako spojení *za jitra*. Např.: *hodina z jitra* (Otc A fol. 491 b, C), *v jitrě ráno, když Slunce vzhodí* (Bibl 01, D). Oba původně různé výrazy *za jitra* a *z jitra* se brzy začaly směřovat a měly pak nepochybně větší frekvenci než spojení *v jitrě*, což vedlo k jejich převaze zřejmě již v 15. stol. (Nejpozdější naše doklady na spojení *v jitrě* se vztahují k poč. 15. století.) Při diferenciaci významů „zítra“ proti „dnes ráno“ sehrál roli i ten fakt, že pro význam „dnes ráno“ existoval v ranějším období výraz *jutros* (Geb Slov I, 673). O poměrně časném těsném spojení předložky *za* (z) se substantivním základem *jitro* svědčí dochovaný výraz adverbiální *nazajutřie* (*na zajtřie*), jehož nejstarší doklad pochází už z Dal V, 59, 52, B, tedy z let do r. 1350 (Stč. slov. 3, 363): *Vlaši mu (knižeti) na zaytrzye kázachu hlavu stieti*. Lze předpokládat, že základem je okolnostní název substantivní *zajutřie*, vzniklý ze spojení *za jutra*. (O jeho fungování v roli substantiva svědčí Dobrovského doklad *k zeytří* (Něm.-čes. slov., 2. díl, str. 50). První doklad o existenci *nazitřie* jako substantiva odvozeného už z adverbia *nazajutřie* je v Jungmannově slovníku (II, 646): *Před nazeytřij svaté panny Barbory* (Zřízení zemské Ferd. I, 1530). Došlo tu tedy

⁷ Jan Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého III, Skloňování, 507n.. Praha 1960.

k několikanásobné adverbializaci od okolnostních substantivních názvů. O analogickém substantivním užití adverbia svědčí Jungmannův doklad *k zítřku* (V, 682).

Poznámka: Bylo by možné uvažovat i o odlišné motivaci při vzniku výrazu *nazajtrše*. Mohlo jít o tvoření analogické typu okolnostních názvů *nábřeží*, tedy spojením předložky *na* s názvem okolnosti *zajitřie*. Avšak zdá se, že v nejstarších dokladech jde o funkci adverbialní (srov. výše doklad z Dal), teprve později byl celý výraz transponován k substantivům.

Paralelně s předložkovými vazbami *za jitra*, *z jitra* a *v jutře* s významem „zítra“, které byly více nebo méně adverbializovány, existovalo *jutro* také jako samostatné substantivum (a existuje dodnes) s významem „ráno“. Například: *přišlo jitro* (Bibl Lit Třeb, D). Spojovalo se pak v tomto významu i s jinými předložkami: *až dojitra* (Bibl Praž, F), *od jitra* (Bibl Bosk, Ex 34, b 2, D) atd.

Substantivum *léto* mělo ve staré češtině (stejně jako v nové) význam „rok“ i „část roku“. První z obou významů byl zřejmě častější. Od tohoto substantiva bylo odvozeno adverbium *letos*. Vzniklo spojením *léto* a tvaru ukazovacího zájmena *sé*: *letose* (Geb Slov II, 239) s významem „tento rok“. Doklad uváděný Gebauerem je však ojedinělý (z Klareta), proto je na místě uvažovat o jiné eventualitě. Je pravděpodobnější, že jde o analogické adverbialní tvoření (srov. *jutros*, *dnes*, *večeros*), kdy se zájmenné *s-* už se substantivem obvykle neshodovalo.

Kromě formy *letos(e)* existovaly výrazy bezpředložkové i předložkové s adverbialním významem. Ve spojení s číslovkou bylo možno užití bezpředložkového instrumentálu: *dřeve umřel pěti lety* (Arch Č 37, 1, 98, D). Bepředložkový lokál měl význam „v létě“, jak o tom svědčí doklad v Lék Mus 137a, E a v Geb Slov II, 239. Předložkový tvar *pod léta*, doložený v Arch Č 3, 101, D, měl význam „načas“. V ostatních předložkových spojeních má výraz *léto* charakter substantivní: *v létech*, *po létech*, *do let* atd. (srov. Geb I. c.). Za vyjádření adverbialního charakteru nelze považovat ani bezpředložkový výraz rozvitý ukazovacím zájmenem: *toho léta*, „v tomto roce“ (Lék Mus 171 b, E), *těch let země velmi zhynu*, „v těch letech“ (Alx V, B). V pozdějším vývoji ustoupil výraz *léto* z vyjadřování významu „rok“ a z výrazů adverbialního charakteru se udržel tento význam jen v lexikalizovaném adverbium *letos* „v tomto roce“.

Ze základu *večer* odvozují svůj původ adverbia *večer* a *včera*. Jde o velmi staré tvoření, pocházející už z dob praslovanských (srov. stsl. *večerъ* i *včera*). Odehrál se tu podobný významový posun jako v případě *jitro* — *zítra*. Předpokládá se, že *včera* vzniklo z tvaru *večera*, který snad byl starým instrumentálem (srov. Machek Etym Sl 680, přejímá Vasmerův názor).⁸ Substantivum *večer* označuje „dobu před nocí týž den nebo den předchozí“ (srov. stč. význam substantiva *jitro*).

Večer jako počátek nebo konec události byl limitován předložkami *od* a *do*: *nejsem výmluvný od večera* (Jeron 2b, 2, C), *dlúho do večera* (Kruml Výkl 8b, 2, D), *nečíst bude až do večera* (Bibl Bosk 43a 1, Lev 15, 5, D), *sbierala jest na poli až dovečera* (Bibl Kladr Ru 2, 17, 97b, 1, E), *od rána do večera* (Rok Post II, 293 ad 77, N, F).

Přibližné určení časového úseku vyjadřovaly předložky *k* a *s*: *s večera*

⁸ Václav Machek, Etymologický slovník jazyka českého, Academia, Praha 1968

(Bibl Drážd C), *z jitra i svečera* (Bibl 01 1, Par 16, 40, D), *k večeru* (Štít Svát 109, B2, D), *k večeru vzbýdli pláč a k jitřní radost* (Bibl Lit Třeb 29, 6, D), *svečera* (Bibl Kladr, Pr 7, 9, E) rovněž i v Žilin, F); *přiletěla k večeru* (Bibl Praž Gn, 8, 11, F). Ojedinele se lze setkat s plurálovou dativní formou: *když bude k večerom* (Výb II/2, 277 ad 276, 3, E). S předložkou *k* existuje také zvláštní tvar s odchylkou v kvantitě koncovky: *k večerau* (Apat 30b, F) (srov. nářeční *kvičerou*). Gebauer uvádí vedle *k večerau* i tvar *k posledú* (Geb Mluv III, 36). Tvary s předložkou *k* svědčí o uvolnění vazeb k paradigmatu substantiva *večer*. Byly zřejmě adverbializovány podobně jako tvar *k večerému*: *když bieše k večerému nahodi mi se jelen* (Troj 68, 97a, D), *k večerému ... vyvedli tři konšely ... pod praněš* (Teige Míst I, 1, 71, F). Můžeme-li považovat užití dlouhé koncovky adjektivní za signál adverbializace, pak lze na tomto pozadí chápat i uvedený ojedinelý tvar dat. pl. *k večerom* jako jisté vybočení nikoli sice z paradigmatu, ale z obvyklého tvaru dat. sg., jehož vazby se substantivním paradigmatem byly neporušeny. Nesubstantivní funkce tvaru ve větě si vyžádala změnu formy a jejím prvním distinktivním rysem mohla být právě kvantita koncovky.

Sám časový údaj „večer jako doba události“ byl vyjadřován několika formami. Nejstarší z nich je *večeros*, vzniklá zřejmě analogií k *jutros*. Nejde tu totiž o složení substantiva *večer* a zájmena *se* (jako je tomu u *dněs* → *dnes*), nýbrž o derivaci adverbia analogickým sufixem *-os*: *protož z dobrého ... obyčejě chodie večeros kněžie koledovat* (Štít Svát 18a, 2, D), *teď glejty posielám, a ty, aby nám večeros takověž poslal* (List Rožmb 2, 22, 7, E), *že večeros poslali ke mně posla* (Arch Č 8, 35, F). Vedle tohoto bezpředložkového výrazu adverbialního charakteru existovaly výrazy s předložkou *za*, *na*. Nejhojněji jsou zastoupena spojení *s v*: *v večer by tanec* (Baw 76a, C, D), *v večer stój pokrm přijímáše* (Bibl Č, Jud 12, 9, D), *přišel v večer* (Bibl 01 4, Ry 5, 24, D), *v večer budeš zdráv* (Lék Frant C 147b — 30, E), *v večer, již na mrkanie* (Pass Kal N, 1, 1b, F); existovala fonetická varianta *u večer*: *u večer a po večerí* (Kor Man 101a, F). Spojení *dvou v* se však neudrželo, jak o tom svědčí vedle dnešního tvaru i staré doklady: *obětovali sú ráno i večír* (Bibl Kladr 1, Esdr. 3, 3, E), *Tuť je (snoubence) večier oddadie* (Rok Post I, 205, 212: ABK, F), *večer nad karhany seděli* (Rok Post I, 394, 183, BK, F). Vedle této hojně formy, později zcela převládnuvší, se vyskytovala ve stejném významu spojení s předložkou *za* i *na*: *to máš navečer požíerati* (Lék Frant A, 77b, E), *a myť na večer neb zajtra ráno jej tam pošlem* (Arch Č 21, 313, F); *za večera* (Kor Man 178b, F). Týž význam mělo i spojení substantiva *večer* s demonstrativem: *toho večera* (Gesta D a Pass Kal E, 5b 1, F).

Ze všech uvedených výrazů došlo k dovršení adverbializace pouze u zaniklého *večeros* a žijícího *večer*. Z ostatních výrazů lze považovat za nejvíce adverbializované *kvečeru* a novější *zvečera*. Výraz *navečer* má dnes pozmeněný význam „k večeru“ místo staršího „večer“. Neadverbializovány zůstaly opozitní výrazy *od večera*, *do večera*. (Při různosti předložek jsou zřejmě nejvíce na překážku adverbializaci opačné významy, při nichž je nutná samostatnost významů obou komponentů: předložky i substantiva.)

Praslovanské substantivum *godъ* je základem, od kterého je odvozeno staročeské adverbium *hodě* „vhod“ (a také stsl. *godě*). Substantivum *hod*, mající význam „rok“, mohlo znamenat také „v touz dobu za rok“ (Machek Etym Slov, 173). Poněvadž pro význam „rok“ měla čeština ještě další pojmenování

lěto (a rok), mohlo se v ní substantivum *hod* uplatnit nikoli ve stejném významu jako psl. *godъ*, nýbrž ve významu „svátek“: *do hodu Narozenie* (Právo Hor, E) a „vhodný den“. Význam „vhodné doby“ se pak rozšířil nejen na vhodnost časovou, nýbrž vhodnost chápanou obecně: *ptáci jsú asa lidem na něčem hodě svým chvátáním* (Výb 1, 573 ad 571, 136, D). Význam „vhodnost“ mělo také substantivum *doba* (srov. u tohoto adverbia doklad např.: *Svatopluk to naše doba*). Zatímco v tomto případě uvedený význam zanikl a udržel se jen sekundární význam časový, výraz *vhod* naopak časový význam ztratil a udržel si jen význam způsobový, hodnotící.

Poznámka: Od adverbia *vhod* je tvořeno adjektivum *vhodný* a od něho pak adverbium *vhodně*, do značné míry synonymní k uvedenému adverbium *vhod*. Adverbium *vhodně* vyjadřuje vlastní způsob slovesného děje, je slovesným adjektivem. (Srov. Komárkovo pojetí podobných adverbí v projektu nové akademické mluvnice)⁹ a jeho použití je téměř neomezeno. Naproti tomu adverbium *vhod* stojí za slovesem: *udělal mu to vhod, nebylo mi to vhod*. V obecném významu je u něho nutné ještě zřetelové určení „komu“ vyjádřit dativem zájmena; v tomto významu se vyskytuje pouze u omezeného počtu sloves (v podstatě jen u shora uvedených *udělat*, *být* a hovorově také *přijít někomu s něčím vhod*). Ve starší platnosti „vhodné doby“ pak může stát po jakémkoli slovese: *připomenul vhod, zazpíval vhod* atd. Někdy jeho význam splývá s významem adverbia *vhodně*.

Od základu *doba* dnes sice adverbium neexistuje, existují jen příslovečná určení s předložkou a ponejvíce se zájmeným přívlastkem, který rozvíjí substantivum *doba* (*do* nebo *od té doby*, *po tu dobu*, *v té době*). Vývoj těchto výrazů však byl velmi zajímavý. V psl. existovalo adverbium *doba*. Podle Machka (Etym Slov, 131) se toto původní adverbium změnilo v substantivum pod vlivem typu *dlouho* (spojení *v ta doba* považuje Machek za plurálový tvar neutra). Ve staré češtině se určení adverbialního charakteru vyjadřovalo pouze spojením s předložkou, které bylo rozvíjeno ukazovacím zájmenem nebo adjektivem: *v tej době* (Hrad 58b, 8, C), *v někú dobu* (Pass 327a, C), *od té doby* (50b 1, Comest, C), *při tej době, když* (Rúd, 600, C), *v každú dobu* (Rúd 769, C), *jest na tej době* „v tom věku“ (Výb 1, 369 ad 361-35, D), *až do sí dobi* (Slov Syn 82 bis a, D). V dokladech z pozdější doby dochází k porušování kongruence, což lze považovat za signál adverbializace. Protože však substantivum *doba*, významem velmi obecné, žádá sémantické doplnění adjektivem nebo zájmenem, nemohla být adverbializace dovršena. Kongruence byla porušována determinujícím členem spojení, např.: *v ta doby* (Arch Č 16, 125, F), *v ta dobu* (Machek l. c.); v jiných případech se přestávalo skloňovat substantivum: *tu doba* „v ten čas“ (List Rožmb 2, 5, 7, 9, E), a konečně zůstává neskloněn celý výraz: *a v táž doba rozedřie se* (opona) (Vít 87b, 296, 91, C), *ta doba* „tou dobou“ (List Rožmb 2, 46, 24, E), *v ta doba* (Arch Č 16, 122, E, F), *v jedna doba*, *v ká doba* (Machek l. c.). Stojí za povšimnutí, že doklady s porušenou kongruencí pocházejí převážně z textů zachycujících úřední češtinu, tedy jde o jednačí styl (Arch Č, List Rožmb). Bez určujícího přívlastku se vyskytovalo substantivum *doba* jen zřídka: *na dobu vyvolen jest mi tento, aby nosil jméno mé před pohany* (Bibl Praž A, 9, 15, F).

⁹ Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny, SaS 36 (1975), 1, 18—48, zvl. str. 33n.

Substantivum *doba* prošlo zčásti podobným vývojem jako subst. *hod* (srov. předcházející substantivní základ). Význam časového úseku byl hodnocen jako *doba* k něčemu vhodná, nebo naopak nevhodná. Význam času se mohl dostat zcela do pozadí a do popředí pak postoupil „vhodný způsob“ nebo dokonce i jen „způsob sám“. Například: *Svatopluk, to naše doba* „Svatopluk nám vyhovuje“ (Dal L 55, 21, B), *učiním vše, což tvá doba* „užitek, prospěch“ (Vít 21a, 61, 92, C), *dary jeho (Ježíše) doba* (Vít 22b, 65, 191, C), *což tvá doba* „co potřebuješ, co je ti vhod“ (Výb 1, 458 ad 453, 57, D), *při tej době* „na ten způsob, podobu“ (Rúd 6a, 352, F), *své doby* „v svůj příhodný čas“ (Pass Kal, M 62b, F). Bez jakéhokoli určení se vyskytuje substantivum *doba* jen ojediněle: *na dobu vyvolen jest mi tento, aby nosil, jméno mé před pohany* (Bibl Praž A 9, 15, F). O tom, že základ *doba* měl kladný (nebo naopak záporný) význam ve výrazech označujících způsob, svědčí i stsl. a csl. deriváty *udobě* „lehce“ a *bezdobě* „v nepravý čas, nadarmo“ (srov. Machek, Etym Slo heslo *snad*, 563).

Staročeské adverbium *pohříechu* má za sémantické východisko ještě předkřesťanský význam slova *grěchъ* „chyba, mýlka“, tedy znamenalo „po chybě, chybou, opomenutím“ (Machek, Etym Slov, 188). Zpočátku mohlo být i v tomto významu substantivum *hřích*, bývalo tedy také rozvito: *já po mém hřiechu toho všeho treskati nemohu* „bohužel“ (Pulk R 31b, C). Po adverbializaci spojení se ovšem už rozvíjející člen nevyskytoval: *Tristram pohříechu jeho (lože) doskočiti nemuože* (Trist B, 88b, C), *jakož pohrziechu* „bohužel“ (Otc, cA, 457b, Štít Alžb, D), *(ženy bránily kněžím sloužiti v kostelním oděvu), jakož pak po hřiechu u svatého Petra na Poříčí se to stalo* (Břez Kron 407, 33, F). Jak je patrné z prvních dvou dokladů pocházejících přibližně ze stejného období, došlo k adverbializaci tohoto spojení už někdy po polovině 14. století. Původní vlastně časová platnost (*po* + dějové jméno) se změnila na způsobovou („chybou, omylem“). Tento posun se jeví jako velmi logický. V časovém sledu muselo dojít napřed k chybě, omylu, pak teprve mohla být situace hodnocena jako nedobrá, politováníhodná. (Jiné svědectví o posunu čistě časového významu k tomu, co se v čase děje, lze vidět ve vztahu vět časových a podmínkových a v zastupitelnosti jejich spojek v hovorovém úzu: *když, jak* místo spisovně rozlišeného *jakmile, jestliže*). O významových posunech předložky *po* píše Fr. Kopečný v Etymologickém slovníku slovanských jazyků:¹⁰ z časového významu „post“ je odvozen význam způsobový a příčinný, srov. rus. *po ošibke*, pol. *po szkodzie* atp.)

Substantivum *konec* pochází z psl. *konь* „kraj“. Spojovalo se s předložkami už ve stsl.: *pokonь, iskonь*. Podle předložek pak měl výraz význam buď „záčátku, prvního kraje“ (*iskoni*), nebo „konce, vzdálenějšího kraje“ (*pokonь*); tento význam měl i útvar se sufixem *-ьць*: *konьць*. Ve staré češtině už šlo o význam „konec“, který se rozštěpil na dva blízké významy: „konec neutrální“ a „konec dobrý“, tedy „dokonalost“. Starší základ *konь* se zachoval ve stč. útvarech *dokona, dokonane* a ve stč. a slovenském *napokon*. Dvěma významům „dokonce“ a „dokonale“ odpovídá existence dvou sloves utvořených původně od různých základů *koněti* a *konat*. Později se jejich významy sblížily: *skonat* „skončit život“, *dokonalý* „dokončený, završený“ (srov. také polské *doskonaly*) (Machek, Etym Slov 273). V našich dokladech je výrazu

¹⁰ František Kopečný, Etymologický slovník slovanských jazyků I, Academia, Praha 1973, str. 184–185.

konec užito ve významu „konec“ i „završenost, úplnost“. Nejstarší doklady z časové roviny A—D (do r. 1380) však mají význam první, druhý můžeme vysledovat až v dokladech o něco pozdějších. Například: *měl by nakonci bolest* (Glos Řeh 44a, A), *konec zimy* „na konec zimy“ (Comest, C), *aby mě mé vše radosti zbavilo dokonczie* (Tkadl, D), *dokonce* „ad extremum“ (Bibl Třeb 2., ep. I, 13, D), *od vrchu do konce (se roztrhla chrámová opona)* „dolů“ (Štít Svát 165b, 1, D), *dokončě všickni pohubeni* „docela, úplně“ (Troj 78, 100b, D). *tu jim dokonce pobral* „docela“ (Půh III, 549—629, E), *když Táborskí sú zvěděli dokonce, že jest...* (List Rožmb 2, 208, 18, E), *tehdy čtenie již dokonce nebude pravě kázáno* „zcela, vůbec“ (Chelč Círk, F), *nebyl zaveden dokonce* „docela“ (Arch Č 4, 411, E, F), *nedomluveno nič dokonce* „konec, úplně, zcela“ (Arch Č 8, 110, F), *všechny věci do konce smluvili* „úplně“ (Právo Opav I/2, E/F). V uvedené pozdější časové vrstvě je ovšem i hojnost dokladů s významem „konec“: *na konci lékař nemož miesta uléčiti* (Lék Sal 222, 13, 23, E), *nedadúce (lotrovi) do konce odvolati* (List Rožmb 3, 41, 46, E), *at by... dieťek do konce nezavedl* (Arch Č 21, 314, F), *utvrdí vás až do konce bez hříechu* (Bibl Praž 1, C1, 8, F). Některé doklady dobře ilustrují, která slovesa mohla zprostředkovat nejvýhodněji přechod významu „konec“ k významu „úplnost“. Jde zřejmě o slovesa s rezultatívním významem: *vino dokonce vynařené* „docela“ (Apat 104a, F), *zlé do konce udusiti* „docela“ (Žid Správ 118, F), *koruna dokonce od cizozemcuov zahubena byla* (Břez Kron 488, 39, F), *jsú zahubeni... a téměř do konce* (Arch Č 8, 25, F), *do konce poselstvie nezjednal* „úplně, vyčerpávajícím způsobem“ (Pass Kal, N 2, 2a, F).

Poznámka: Současný význam *dokonce* jako stupňovací spojky a zdůrazňovací partikule není ještě zachycen ani u Jungmanna, tam je výraz *dokonce* charakterizován jako adverbium s významy „durchaus, schlechterdings a volends“ (Jung Slov, str. 412).

Substantivum *hromada* bylo svým významem „kupa vzniklá shrnováním nebo stavěním“ předurčeno k poměrně snadné adverbializaci generalizací tohoto významu. Stačilo rozšířit význam z předmětů neživých na jakékoli substance obecně (tedy rozšířením o živé bytosti včetně osob). Se substantivem se pojily dva druhy předložek: směrové a místní. Po významovém posunu u substantiva *hromada* se však změnil i význam spojení s předložkou. Směrový a místní význam se změnil na obecně kontaktní nebo na význam „současnosti“. Byly to předložky v s akuzativem, *do* a *v* s lokálem: *v hromadu* „současné“ (Arch Č 2, 88, C), *a ktož milým nedá v hromadu* „aby uzavřeli sňatek“ (Lyr Vil 166, 14, 3, C), *Woldmar sněm se v hromadu (s) majtburským arcibiskupem* (Pulk R 173a, C), *navrácenie i v hromadu sjednanie* „sjednocení“ (Pulk R, 61b, C), *pozdravujte se v hromadu (alii alios) v políbení svatém* (Bibl Třeb, Ep. Pavl. Kor 16, 20, D), *sebravše se v hromadu* (Bibl C, Jud 5, 23, D), *vrch toho korábu svedeš v hromadu* (Bosk Gen 6, 16, D), *abyste se v hromadu milovali* (Bibl Třeb, Ep. Pavl R, 13, 8, D), *vezmi... bobkového oleje, slepičie sádlo a spustiť to vše v hromadu* (Lék Frant C, 157b—9, E), *Pražané... v hromadu se shlukli* (Břez Kron 440, 8, F). Ke konci 15. století byla předložka *v* vystřídána předložkou *do* ve významu směrovém „dovnitř“: *každý soused s čeládkou svou do hromady se najíti daly (najmout)* (Arch Č 29, 101, 134, 14, F). Původní význam směrový zanechal své stopy v tom faktu, že spojení s předložkou *v* a *do* je vázáno nejčastěji na slovesa pohybu anebo na slovesa vyjadřující děj směřující ke stavu „dohromady“ nebo děj jinak ještě nehotový (přání, rozkaz). Společným

lečným rysem těchto dvou sémantických skupin dějů je neskutečnost děje v době výpovědi. Jde tedy o směřování k jisté situaci, nikoli o situaci samu. Také význam místní, vyjadřovaný předložkou *v* s lokálem, podlehl významové změně, vyjadřuje hotovou situaci, stav pospolitosti: *Pražské i Olomúcké biskupství v hromadě držal dlouhé časy* (Pulk R 55a, C), *prach ani se drží v hromady* (Alch Ant 12b, F).

K adverbium *dohromady* a *vhromadě* později přibýlo ještě *pohromadě*. Jungmann je cituje už z Veleslavínovy Silvy Quadringuis (I, 764). Záhy pak jím bylo *vhromadě* vystředáno (udrželo se v podstatě jen v nářečích). Užití předložky *po* svědčí o nesubstantivním chápání výrazu *hromada*. Nešlo o vyjádření nového významu, ani o adverbializaci spojení předložky a substantiva, nýbrž o analogické tvoření pomocí už běžných prostředků, a to předpony *po-* a morfologické charakteristiky *-e*. O tom, že význam novějšího adverbia zůstal nezměněn, svědčí jeho neodlišená spojitelnost se stejnými slovesy, jako tomu bylo u výrazu *vhromadě*: *držet, být, vyskytovat se* apod. Původní významový protiklad směřování k určitému stavu pospolitosti a setrvávání v něm, odvozený od konkrétních významů předložek směru a místa (a substantiva *hromada*), zůstal tedy zachován a je vyjadřován dvojicí výrazů *dohromady* a *pohromadě*. Ostatní spojení předložek a výrazu *hromada* mají charakter neadverbializovaného spojení se substantivem v původním konkrétním významu: *na hromadu, na hromadě, nověji také v hromadě*.

V základu stč. *vóbec* stojí substantivum *obec*. Od nejstarších dokladů má spojení *v obec (vóbec)* charakter adverbialní. Jeho obecná platnost bývala často zesilována tvary zájmena *všechen*: *at nás nežže věčný plamen, rcěmez všichni vóbec Amen!* (Lyr Duch 75/75, A), *lehu vóbec všitci spáti* (Klem Ep, C). Význam „všichni, společně“ byl později modifikován na „veřejně, na veřejnost“: *pročbychom vsudy v obec do všech vlastí a zemí... těch věcí nerozšířili...* (Arch Č 3, 101, Maj Car, D), *v obec mluviev (Štít Vyš 107 a 2, D), kteréž věci pro spasenie všech lidí... ustanoveny bývají, mají v obec vyneseny býti* (Arch Č 3, 91, Maj Car D). V jednacím stylu se zřejmě ustálilo rčení *všem vóbec* „veřejně, bez výjimky, obecně, vespolek“, jak o tom svědčí řada dokladů z konce 15. století: *my purgmistr... vyznáváme tiemto listem vuobec všem* (Arch Č 26, 305, E), *oznamujeme tiemto listem všem vóbec* (Desky BM 31, 6, F), *já... tiemto listem všem vóbec a vsady... vyznávám* (Arch Č 14, 113, F), *známo všem vóbec činíme* (Arch Č 4, 481, F), *listem tiemto oznamujeme všem vóbec i každému zvláště* (Arch Č 26, 432, F), *oznamují tiemto listem v obec* (Právo Opav II/2, 83, 20, F). Konkrétnější význam „všichni, společně“ ustupoval ještě i v pozdější době velmi zvolna. V Jungmannově slovníku jsou k němu uvedeny hojné doklady (V, 213), je zachycen, byť jako archaický, dokonce i v SSJČ.¹¹ Obecný význam intenzifikační se později rozvíjel stále více jako zdůraznění záporu. Současně zůstal zachován význam zobecňující.

Staročeské adverbium *lic* (stsl. *лицѣ*) pochází z neutra substantiva *lice*. Výchozím tvarem pro adverbium byl akuzativ sg. (Geb Slov II, 248). Vnější projevem jeho slovnědruhového přechodu byla ztráta koncovky *-e*. Mělo význam „směrem k“: *V městě Jerusalemě licz k nám, točišto ku pólnoci licz na vzhod slunce* (Cest Mand, Šimek, D), *strana ta měsiece, jenž jest lycz k zemi* (Lyra Mat, D), *lic k hrdlu* (Lék Sal, Erben, 761, 204, 12, E). Dnešní význam

¹¹ Slovník spisovného jazyka českého IV, Academia, Praha 1971, str. 184.

„to, co je vidět, co je obráceno k našemu obličejí“ je vlastně specifictější, došlo tu k významovému zúžení adverbia. Zároveň s obsahovou změnou proběhla i změna formy: k původní bezpředložkové podobě vznikla podoba s předložkou *na*: *vnitřní věci... mohli se změnit na líc* (Jak Kost, NUK XI, D9, 168a, E). Vývoj tohoto výrazu byl zcela nepochybně ovlivněn existencí antonymního spojení *na rub*, *na ruby*. Tvar *na líc* se začal považovat za akuzativ feminina *líc(e)*, která má týž význam jako starší neutrum *lice*, tedy „tvář“. Později vzniklo podle *rub* i maskulinum *líc* s významem „strana předmětu obrácená směrem k pozorovateli“. Starší význam i forma ovšem ještě dožívaly dlouho, svědčí o tom doklady z Jungmanna (II, 319): *líc k nám*, *líc na východ*, *pojďte líc* „přímo“. Tyto doklady byly v Jungmannově době živé, jsou uvedeny s poznámkou „uzus“.

Vývin adverbia *líc* názorně dokresluje, jak těsně jsou mezi sebou spjaty jednotlivé slovní druhy. Pohyb uvnitř adverbií měl vliv na substantiva (zánik adverbia *líc* a vznik adverbia *na líc* ovlivnil přesun v rodu substantiva *lice* n. na *líc(e)* f.). Zároveň je tu ilustrován vliv opozita na formování adverbia i sekundárního „základu“, tj. substantiva *líc* m. podle *rub*.

Z původního substantiva *líc(e)*, které se vlastně k adverbializaci příliš nehodilo, vznikla v průběhu několika staletí dvě adverbia, z nichž první — *líc* — mělo význam obecnější než druhé, pozdější *na líc*.

Staročeská adverbia *dokořen* a *zkořen* (a ně. *dokořán*) mají za základ substantivum *kořen*. To se spojovalo v genitivním tvaru plurálovém s předložkami *do* a *z* a vytvářelo adverbiální určení způsobu děje, obvykle míry. Už v nejstarších dokladech může mít výraz *kořen* přenesený význam: *čtvera pkelna vrata otvorena až do kořen* (Alx B, 140, B). Impuls k přenesení významu je třeba hledat v kontextech, kde bylo výrazu *kořen* užito jako substantiva a kde je možno zároveň předpokládat částečný význam adverbiální, například: *a hned to dřevo zkořen padlo* „z kořenů vyvráceno, tedy úplně“ (Pass 468b, C). Ostatní doklady už mají význam abstrahován na „úplně, zcela, až po nejzazší mez“: *z kořen vyplení* (Jeron 45, b 2, C), *kázal z kořen zbořit* (Alx Pov A, 242b, 1, D, E), *boří z kořen základy* (Kruml Výkl 123 at Sir 3, 11, D), *z kořen vyplnění* (Budyš E), *z kořen vyvrátiti chce* (Chelč Post, F), (*neposlušného*) *do kořen zkaziti* (Žid Správ 160, F). Z uvedených dokladů lze pozorovat, že adverbium *zkořen*, (*dokořen*) znamenalo měrovou okolnost způsobovou zpravidla u sloves ničení (kromě „otevření“). (V posledním případě mohlo jít o lexikalizaci výrazu, který původně mohl souviset s „vyvrácením“ např. stromu analogickou povahou pohybu při otvírání a vyvrácení.) Výrazy *dokořen* a *zkořen* byly sice adverbializovány, avšak stupeň abstrakce, jehož přitom základové substantivum dosáhlo (stalo se synonymem základu, podstaty), zůstal nízký a navíc spojitelný jen s určitou sémantickou skupinou sloves. V těchto faktech můžeme hledat příčinu, proč se uvedená adverbia nezachovala. Navíc tu jistě zapůsobila i konkurence již existujících výrazů s obdobným významem, např. *dokonce* apod. A tak možnost vzniku způsobového adverbia měrového zůstala nevyužita. Zachovalo se pouze *dokořán* spojitelné v podstatě jen se slovesem *otevřít* a jeho synonymy.

Základ adverbia *bezděky* je velmi starý. Podle Machka pochází ze sthn *denke* (< *denken*) „vůle, mysl“. Ve staré češtině mohlo mít substantivum *diek* i podobu v rodě ženském, tedy *diek* i *dieka*. Jako femininum se uvádí ještě v Jungmannově slovníku (I, 348), byť už jen jako archaismus. Substantivum

diek (-a) se spojovalo se dvěma předložkami *v* a *bez* k vyjádření dvou protikladných významů: „podle něčí vůle, myslí, jemu příjemně“ nebo „bez vůle, proti ní“: *bohu jest v diek skrušenie* (Vít 36a, C), *být v diek* „být milý“ (tamt. 39a), *příteli v diek bylo* (Alb Ráj A, 24a, D). Z tohoto spojení vzniklo substantivum *vděk*. Nějaký čas stálo ještě spojení *v diek* a výraz *vděk* vedle sebe: *mne dle vděk* „kvůli mně“ (Výbor II, 2, 363 ad 355, 34, D), *dluhu nám vděk puojčeného* „vhod, na prospěch“ (Arch Č 18, 142, F), *království bylo vděk* „vhod, k libosti“ (Arch Č 2, 242, E), *pánu na tom vděk učiní* „zavděčí se“ (Arch Č 11, 248, E). Obecný význam substantiva v jistých kontextech tíhl k vyjádření okolnostnímu, proto se jedna z jeho forem stala základem nové adverbializace. Substantivum *vděk* se spojilo s předložkou *za*: *zavdiek přijímám to* „jest mi vhod, příjemno“ (Bibl Praž Gn 30, 34, F), *za vděk přijala* „jako důvod k vděčnosti“ (Registra rybnická, Arch Č 17, (464), F).

Opačný význam „bez vůle, proti vůli“ byl vyjadřován pouze spojením s předložkou *bez*. Také v tomto případě vystupoval a fungoval ve starších dokladech výraz *diek(a)* jako samostatné substantivum: *bezprávně, bez dieky božie* (Rada Otc P, 85b, v 242, D), *bez jeho dieka* „bezděčně, proti vůli“ (Lék Mus 75b, E), záhy však už i *bezděčně a bezděky* (srov. Geb Slov I, 46).

Vedle adverbializovaných výrazů s předložkou se vyskytovalo ovšem i samostatné substantivum *diek(a)*: *jměj diek* (Výbor 1, 655 ad 652, 9, D), *měj diek, sluho* (Mat Hom, Holub, D); *i vracuje (člověk) jemu, za dieku meč jeho* (Chelč Sít, 231, 4, 131a, F), *za diek činěnie* „jako díky“ (Bibl Praž Lv 2, 22, 29, F).

Poznámka: Od substantiva *vděk* vzniklo adjektivum *vděčný*. Fungovalo jak ve složených, tak ve jmenných tvarech. S předložkou *za* plnilo roli adverbia: *za vděčné přijíti* „přijmouti jako milé, vděk vzbuzující“ (Žid Správ 449, F). Adjektivní kmen je také v jiném předložkovém spojení: *v děči* „slušně, uctivě, zdvořile, vděk, vhod“ (G 215, doklady na toto spojení pocházejí výlučně z Leg Kat, Erben, C). Od jmenných tvarů bylo možno užít shodné formy (v přísudku sponově jmenném): *dobrodiní prvé vděčno nebylo* (Arch Č 2, 148, F), nebo formy neshodné, v čemž lze spatřovat jistý předstupeň adverbializace: *vděčno mi od tebe bude* (Arch Č, 39, F): v tomto dokladu se výraz *vděčno* nevztahuje k substantivu, je ho tu užito v bezrodé formě. Deadjektivní útvary *vděčno a vděčně* nahradily původní spojení *v diek*. Zachovalo se pouze archaické frazeologizované spojení *vzít, přijmout zavděk* a se starším smyslem ustrnulé *bezděky*.

Praslovanské *divъ*, které se vykládá jako postverbální substantivum k *divati*, stalo se základem několika výrazů prostých i předložkových vyjadřujících adverbiale modi někdy s odstínem příčiny děje. Prostý výraz měl obvykle substantivní význam „zázrak, div“: *div ot divu* „div nad divy“ (Alx V, 1882, B), *divem bieše v nie duše ztrnula* (Bibl 01 2, Par 9, 4, D), *ta chut sama o sobě božim divem musila lpeti* (Pass Kal, C 20, b2, F), *vieru přjáz božským divem* (Kor Man 68b, F). Předložková spojení měla zpravidla význam „na podiv“ a koexistovala vedle sebe dvě: *vdiv(y)* a *nadiv(y)*: *v divy* „napodiv, neobyčejně“ (Vít 27a, 79, 581, C), *v div to hnáti* „diviti se tomu“ (Výbor 1, 470, 339, D), *v div sipienie* (Kruml Výkl 161a, 1, Jr 1810, D). Existovalo i spojení s lokálem *v divě* „divoce, hrozně řádit, okázale“ (Leg Kat, Vážný 1959, 262, C). Spojení *na div* mělo obdobný význam „napodiv, kupodivu“ nebo zbytek subst. významu „k divení“: *na div ovšem uměly* (Alx V, 1675, B), *na divy počē ten klášter*

milovati (Hrad Prok, Hrabák 1959, 85, C), *nadivý čistá diela* (Výbor II/2, 182 ad 181, 12, D), *na div bude lidu* (Břez Snář M, 47b, D), *vyvěšen byl z věže v truhle na div každému* (Bel 1A, 164b, D).

Opačný význam „bez podivení, přirozeně, normálně“ se vyjadřoval spojením s předložkou *bez*: *to se vše bez diva děje* „prostě“ (Alx V 52, B), *asi by bylo bez diva* „nebylo by se čemu divit“ (Výb 1, 139 ad 137, 32—33, D).

U konkurujících si spojení *vdív(y)* a *nadív(y)* lze dost obtížně stanovit míru jejich adverbializace. (Fakt, že lze spojovat jeden výraz s více předložkami k vyjádření obdobného významu, svědčí většinou proti adverbializaci.) Naproti tomu spojení *bez diva*, vyjadřující opozitní význam, bylo zřejmě adverbializováno ve větší míře. Svědčí o tom nejen ustálená forma výrazu, ale i jeho nerozvíjení adjektivem. Uvedená spojení však v pozdějším vývoji zanikla. Jungmannův slovník je uvádí jako citáty ze starší literatury (I, 369). O něco později než uvedené výrazy se vyvinulo adverbium *div* (*divže*). Pochází zřejmě z větného vyjádření *je (to) div, že ...*, kde je *div* substantivem. Elipsou spony pak vznikla spojení typu: *divže se nespálil, divže neutíkal*; elipsou spojky *že* se z predikátového slova stalo adverbium. Na jeho původ však stále ještě ukazuje nutnost užít po něm slovesa v záporu: *div neplakala, div neusnul* atp. Jde tu tedy o význam „skoro ne“. V mluvené řeči lze někdy slyšet *div* i ve spojení s kladným tvarem slovesa, tedy jde o posun k významu „skoro“: *já div řvala smíchy*. Zaniklé výrazy byly nahrazeny formacemi od základu *podiv*: *napodiv, kupodivu*.

Vedle všech uvedených výrazů v různé míře adverbializovaných existovalo substantivum *div* samostatně a plnilo jiné větné funkce: *podobný k divu* (Alx B, 246, B), *div jest, že člověk neumře, když šalvej v zahradě roste* (Lék Frant A, 137a, E).

Od základu *dar* existuje v nové češtině adverbium *darmo*, s modifikujícími předponami *za-darmo* a *na-darmo* (neuvádíme-li složeninu *zbůhdarma*).

Poznámka: Podle Kopečného (Etym Slov, 96) je *darmo* přitvořeno k adverbialnímu výrazu *darem*. Podle Machka (Etym Slov, 110) vzniklo pod vlivem podobného výrazu *kradmo*. (Samo substantivum *dar* je postverbální *k dáti*.) Vzhledem k tomu, že analogické formy *kradmo, kolmo, mermo* mají vždy v pozadí sloveso, a vzhledem k tomu, že existovala velmi stará slovesa *dařit* a *darovat* (Kopečný, l. c.), lze předpokládat spíše, že *darmo* se řadí k těmto postverbálním útvarům.

Staročeský výraz *darem* se spojoval se slovesy sémantického okruhu *dát, dostat, případně vlastnit* jako s nutným předpokladem: *slavným darem darováníe* (Hrad 74b, 1, C), *nebo darem dány mi sú (Levitě) ot synov israhelských* (Bibl 01 Nu 8, 15, D), *budet vám dáno darem Duchu svatého, co budete mluviti* (Waldh Post, Šimek 47, 16/65 b 2, D), *de donariis kteréž mu darem dávali vel z daruov* (Kruml Výkl 214 b 2, D), *od boha vzěli darem* (Štít Vyš 19a, 1, D), *slepice byla li by ... darem dána* (Břez Snář, NUK 54, F 86, D), *posielám cti a darem prstének* (Arch Č 21, 299, E), *darem přijala sem (já, České země Koruna)* (Budyš rkp, Daňhelka 23, 22, E), *komu pán Buoh darem svým to dal* (Akta Bratr 1, 413, 187 b, F), *darem božským jmieti budem* (Arch Č 29, 24, 30, 21, F).

Vedle tohoto adverbia tvořeného prostým pádem substantiva existovala předložková spojení, jejichž význam byl předložkou mírně diferencován. Jde převážně o substantivní ráz výrazu *dar*: bývá velmi často rozvit. Předložka z dodávala spojení význam příčiny „kvůli daru, pro dar, díky daru“: *a z daru*

zákon jest děkovati (Alb Ráj, 69 a, D), *i nechť rád... by o statek po mně zuostalý mně z daru milosti božie pójčený* (Teige Míst I, 1, 337, F), *z daru Pána Boha... jsem se ve zdraví vrátil* (Arch Č 10, 60, F), *také mi se z daru božího... dobře vede* (Arch Č 3, 384, F), *kteřé (vsi) z daru božího držíme* (Arch Č 16, 554, F), *o všem statku mém mně z daru božího pójčeném* (Arch Č 15, 560, F). V některých případech však má výraz význam čistě způsobový „jako darem“: *poněvadž (ji) pan Oldřich nedal jí viny z slibu, než sprostně z daru, nemá (Elška) jemu (Oldřichovi) o tu věc odpovídati* (Půh 2, 226, D), *z daru božího dal jsem* (Arch Č 29, 5, 6, 4, E).

Předložkové spojení *v dary* mělo převážně význam „jako dar“, nikoli „zadarmo“. Toto spojení má ráz převážně adverbialní. Obvykle bylo vázáno na pojmenování darovaného předmětu: *dobudmy mu zlata v dary, kadidla a k tomu myrrhy* (Vít 64, 18a, C), *již mu jest dal svůj prsten v dar* (Štít Svát, Straka 49a, 1, D), *stříbro a zlato... poslal králi asyřskému v dary* (Bibl 01 16, 8—9, D).

Spojení *za dar* mělo význam „zdarma, jako dar“: *(rytiěř) zadar vody poče prositi* (Baw Ezop 53a, C, D), *ostatek pak té múky kněz vezmel sobě za dar* (Bibl Prah 2, 5, 13, F).

Od starého adverbia *damo* s významy „darem“ nebo „pro nic“ (Geb Slov, 208) se odvozovala analogicky adverbia *zdamo* „nadarmo“ a *nadamo*. Obě poslední měla stejný význam, později se však diferencovala. K *nadamo* byl pak obdobně dotvořen nový výraz *zdamo*.

Substantivum *hlas* mohlo mít okolnostní význam buď samo o sobě, nebo s předložkou. Bezpředložkové užití tohoto typu je v dokladech staršího data a nebylo zřejmě příliš hojné, např.: *hlas mluvenie* „vocem, nahlas“ (Glos Kap 96, A). Z předložek se uplatňovaly *na* a *nad*: *nahlas* (Gesta Rom, březn. rkp., D), *nezpívají o tom nahlas* (Tkadl, ed. Hrub. Šim, D), *nahlas* (Půh III, 630, 182, E); Půh III, 121, E; Rok Post, Šimek, F). V posledním uvedeném díle se současně vyskytuje ve stejném významu i útvar *nadhlas* (Rok Post Šimek I, 53 ad 390, F). Tohoto adverbia se užívalo paralelně s adverbium *nahlas*, jak o tom svědčí i doklady z Gebauerova slovníku (II, str. 447). Jungmannův slovník už uvádí *nad hlas* jen jako citát ze starší literatury, *na hlas* pak jako uzuální: (I, 676). Na rozdíl od Gebauera se tu uvádí i prosté, nerozvitě a bezpředložkové *hlasem* jako ekvivalent k *nahlas*: *hlasem vzdychnu* (l. c. str. 677). O souběžném užívání výrazu *nahlas* a *nadhlas* může také svědčit dea adverbialní derivace: od obou se tvořila adjektiva (a z nich nová adverbia) zcela stejným způsobem: *nahlas* → *nahlasný* → *nahlasně*; *nadhlas* → *nadhlasný* → *nadhlasně* (Srov. Geb Slov II, 455, 447). Kromě uvedených výrazů existovala složitější formace s první částí kombinovao u z předložky *na* a předpony (předložky) *vz-*: *navzhlas*. Poněvadž se *glasъ* považuje za útvar postverbální od psl. *golsati* (Machek, Etym Slov, 166) a lze předpokládat, že mohlo existovat v psl. i sloveso *vzgzolsati* (srov. stsl. *vzglasiti* — Sadnik — Aitzetmüller 236), pak lze považovat za možný i analogický vznik substantiva verbale *vzgzolsъ* (stsl. jen *vzgzlašenje*, tamt.). Mohlo by pak v pračeštině vzniknout podle *nahlas* i *navzhlas*. Předpokládáme-li však spojení předložky *vz* a substantiva *hlas*, pak jsme svědky jejího zdůraznění a znásobení předložkou *na*. Tento proces by byl možný vzhledem k pozdějšímu zdegenerování předložky *vz*. Pro tento případ však jsme nuceni předpokládat existenci substantiva *vzglasъ*.

Jako okrajový prostředek pro vyjádření okolnostního významu „nahlas“

se v dokladech vyskytlo spojení *ve hlasu mluvenie* (Akta Bratr I, 186, 25, F).

Později se všechny uvedené útvary s významem „nahlas“ zredukovaly na jediný desubstantivní: *nahlas*, ovšem za koexistence deadjektivní formace *hlasitě*. (Tyto téměř paradigmaticky tvořené útvary se staly svým většinou starším desubstantivním protějškým vážným konkurentem.)

Vývoj adverbii založených na substantivu *jméno* se odehrál již ve staré češtině. Fungovalo tu bezpředložkové *jménem* a předložková spojení *ve jméno* a *ze jmene*. První fáze adverbializace je charakterizována substantivním užitím výrazu *jméno* vedle užití s mírně posunutým významem „zastupování“: *když Maria slyšě své jmě, že jie tako pozva we gmye... poči inhed vláští sladkost toho zvánie* (Hrad Magd 47b, Geb I, 660, C), *ve jméno božie* (Arch Č 4, 350, 13, 141, C, D), *wegmeno Jezu Krista* (Pass Kal G4, al, F); *jenž ze jmene byl věhlasný „podle jména“* (Alx V, 1v, B), *poněvadž ze jména po iżádném nenie provoláno „veřejně oznámeno úmrtí“* (Arch Č 37, 2, E), *mají ty jistě ukázati ze jména „jménem“* (Hus Kor, E), *zegmena ho zavolar „jménem“* (Bibl Praž Ru, 4, 1, F); *slíbují jménem svým* (Arch Č 26, 299, E), *jménem úradu* (Tovač 10, F).

Jiný významový posun lze spatřovat v těch kontextech, kde se výraz *jménem* ocitl před (za) výčtem nebo konkrétním označením: *drží zboží... ze jména Običtab, Jámy, Sezemín* (Půh III, 146, 660, E), *má šest haléřov pokuty jmě dáti* (Brikk 16, 2, Geb I, 660). Tento význam je v nč. výrazech *jménovitě*, *a to*. Jde o zdůraznění výčtu.

Do dnešního významu zdůrazňovacího a intenzitního se zpočátku posunovala spojení s předložkami *ve* i *ze*, v pozdější fázi však už jen *ze*: *jehožto podobienstvie ve jméno držíte* (Kar 92, 5, C), *Maria slavná ze ymene „obzvlášť“* (Vít 83a, ML 11b, C, Geb I, 660), *níc nesevědí ve jméno „obzvlášť“* (Půh 2, 274, D, E). Výraz *najmé* není doložen ani v Gebauerově slovníku, ani v našich pramenech. Jungmann ho uvádí jednak jako citát z Lindeho slovníku polského ve významu „podle jména“, jednak jako citát slovenský ze Šafaříka ve významu zdůrazňovacím (Jung Slov I, 630). Lze tedy *najmé* považovat nejspíš za novější slovakismus.

Ve významu „zastupování“ zůstalo spojení *ve jménu* a bezpředložkové *jménem* (*ve jménu Otce*, *ve jménu pokroku*, *jménem závodního výboru*).

Substantivum *péče* s významem „starost“ ve spojení s předložkou *bez* se stalo ve staré češtině základem pro okolnostní vyjádření. Substantivum *péče* jako dějové abstraktum neprodělalo při adverbializaci žádnou významovou změnu, zato se změnilo formálně. Aby se vzdálilo od substantivního paradigmatu a vyjadřovalo okolnost bez závislosti na něm, odpojilo koncovku: tak vzniklo adverbium *bezpeč*. Gebauer je bohatě dokládá: *Móžeš dobře bezpeč na Šváby jěti* (Dal), *I bezpeč buď tudiež hraje* (Baw) (Geb Slov I, 49). Existovalo i spojení *bez péče*, obvykle však mělo ráz spojení předložky a substantiva: *by bych tu bezpečce toho, jenž mi otce pobil* (Alx V, 173, B), *ctnost nejsuci již bez péče* (Baw C, D), *bez všie peczie* (Žrc Spas 4B, D). Opozitní význam vyjadřovalo spojení s předložkou *na*, jeho povaha byla rovněž neodverbialní: *budu-li jeho na péči jmieti* (Trist B, 2b, C), *jmieti na péči co* (Štít Svát, 223, D), *neměj na to péči, tohol se již nestane* (Arch Č 3, 372, E), *abyšte se ráčili na péči mieti* (Arch Č 8, 35, F). Adverbium *bezpeč* se nedochovalo. Jungmann je uvádí jako citát z přísloví, kde jde zřejmě o petrifikovanou podobu, a z Veleslavína (Jung Slov I, 111). Po značnou část své existence je doprovázeno konkurující

formací deadjektivní *bezpečně* (např. v Dal). Ta je zároveň svědectvím o velmi časné existenci *bezpeč* jako adverbia.

V uvedeném nástinu adverbializace substantivních základů jsou zahrnuty okolnostní významové kategorie místa, času a rozčleněná kategorie způsobu. Mezi reprezentanty je určitý početní nepoměr, který má několik příčin. První je v tom, že bereme v úvahu nikoli celý obor adverbíí, nýbrž pouze jejich část. Druhá příčina je v nerovnoměrném obsazení významů adverbíí vůbec.

Nejsilnější skupinu tvoří adverbia modí jednak proto, že pojmenovávají objektivně širokou škálu významů, jednak proto, že jako jediná skupina získala stálou formu, a tedy způsob paradigmatického tvoření. Jsou to převážně deadjektiva se sufixy *-y*, *-e/ě*, *-o*. Toto tvoření ovlivnilo jako model i tvoření z jiných základů než adjektivních. Významy místní a časové jsou skutečnými adverbíí saturovány poměrně méně. Jsou nejčastěji pojmenovávány substantivy a zájmeny, jejich různé modifikace jsou odstiňovány pomocí předložek (*od, do, k, u, v*, atd.). Často se s jedním základem pojí dvě nebo více předložek a vyjadřují tak různé významové obměny (*od rána, do rána*). Proto tu nedochází tak často k adverbializaci, nýbrž stále jde o samostatná slova — obvykle předložku a jméno.

Sémantické skupiny adverbíí nepředstavují uzavřené celky. Mohli jsme pozorovat i na početně omezeném materiálu přestupy z jedné skupiny do druhé. Tyto sémantické přechody doprovázely adverbializaci na jejich různých stupních, mohly být téměř jejím počátkem (*do kořen*) i pozdější fází vývoje (*na místě*). Obvykle se přehodnocoval význam místa, a to zčásti na význam času, zčásti na způsob. Například *na místě*, *od místa* původně znamenaly lokalizaci, záhy však i s ní spojený okamžik, dobu, tedy časové určení; *do dolu* — původní místní určení mohlo znamenat také intenzitní okolnost „všechno, úplně“, *z kořen*, *do kořen* se změnilo přes určení místa rovněž v určení míry, intenzity, *do konce* „místo“ se změnilo na „čas“ a dále v určení míry atd. Změny prodělával i význam času: *hodě* „vhodná doba“ se změnilo na hodnotící určení *vhod*, podobně *po hřechu*, původně „po chybě“, pak „chybou“, „omylem“, „bohužel“; také určení časová se základem *doba* změnila původní časovou platnost na platnost způsobovou hodnotící. Opačný významový posun od času k místu a od způsobu k místu a času není v našem materiálu doložen. Ke změnám docházelo rovněž uvnitř kategorie způsobu. Je to rozšíření významu, jež může vést až k rozštěpení adverbia (např.: *ze jmene* „zastoupení“ se rozdělilo na „jmenem“ a „jmenovitě, zejména“). Jindy se význam zobecňuje a původní způsob se mění na zdůraznění, vytčení, např. *v obec* — *vábec* atd.

Adverbializace představuje složitou souhru činitelů významových a formálních. Při zkoumání našeho materiálu se vydělily jednotlivé jevy, které při adverbializaci sehrály jistou pozitivní roli, ovlivnily určitým způsobem soudobý stav, ukázaly se jako generalizovatelné, a tedy i systémotvorné.

Pojmenování, a to ani okolnostní, nevzniká izolovaně. Zařazuje se a je vtažováno do soustavy již existujících názvů, vstupuje s nimi do těsných svazků vzájemné protikladnosti, návaznosti, dostatečné odlišenosti atd.

Různá předložková spojení s týmž substantivem se adverbializovala v jisté posloupnosti, jedno spojení mívalo vždy k adverbializaci (jež předpokládala obvykle abstrakci) blíže než ostatní, např.: *shora* (*de excelsis*) proti *nahoru*, *vzhůru*. Sémantické pozice i formální podoba adverbializovaných výrazů se upevňovaly také současným užitím opozit v jediném kontextu, např.: *shóry*

dolov: dříve adverbializovaný tvar tak utvrdil a dokončil adverbializaci druhého výrazu. Díky opozitním vztahům se utváří systém jednotný co do formy a s přesně vymezenými významy:

nahoře — *dole*
shóry — *sdóly*
shora — *zdola*
nahoru — *dolů* [dolu] hovor.

Tato soustava adverbií se vyznačuje jasnou slovtvornou strukturou, jasnými analogiemi. Mimo ni stojí adverbium *vzhůru*, které vlastně konkurovalo adverbium *nahoru*. K výrazu *vzhůru* však neexistuje statická varianta, která je u *nahoru*: *nahoře*. Po zániku *vz* jako předložky se stala i struktura výrazu *vzhůru* méně průhlednou, a hlavně neživou, neopakovatelnou. Snad proto, aby si výraz udržel pozice, aspiroval na další distinktivní rys, tj. vokalickou změnu ve kmeni, dloužení *ó* > *uo* > *û*.

Při formování adverbií sehrála rovněž významnou roli stará konkurence předložkových a bezpředložkových pádů. Většinou se bezpředložkové formy neudržely. Předložka mohla vztah k subst. základu vyjádřit daleko přesněji než prostá koncovka. Zanikly tak například prostý instrumentál *miestem*, *darem*, *domem*, akuzativ *hóru*, *hlas*, *líc*, lokál *hodě* atp. Udržel se bezpředložkový lokál např. *dole*, *doma*. Tato forma mohla být vhodným odlišujícím faktorem v situaci, kdy by spojení předložky a lokálového tvaru znamenalo nikoli odpoutání od paradigmatu, nýbrž naopak těsnější spojení s ním (v době zániku předl. lokálu). Tak například spojení *v dole* by si pak uchovalo substantivní ráz. Tvar *dole* mohl vyjadřovat abstraktní okolnost, navíc nebyl izolován, tvořil směrově statickou dvojici s tvarem *dolů*, který je rovněž bezpředložkový. Pro tuto dvojici už existoval starý model: *doma* — *domů*.

Kromě předložek a pádových morfémů se při adverbializaci uplatnila i ukazovací zájmena. Nejprve to bylo zájmeno *sv*, *s'a*, *se*. Zasáhlo do tvoření adverbií *dnes*, *letos*, *jutros*, *večeros*. V kongruentní formě je vlastně jen u *den*, a však tvar by měl znít *dens* (srov. výše). U *letos*, *jutros* bychom museli předpokládat odpadnutí koncového *-e*, *večeros* by mělo znít *večers*. V době svého zániku se toto demonstrativum stalo vlastně příponou *-s*, *-os*, jíž bylo možno vytvořit časové adverbium. Povědomí o analogickém tvoření bylo však setřeno zánikem některých formací: *večeros*, *jutros*. Samo vítězství tvaru *dnes* nad *dens* svědčí o neživosti tohoto tvoření, protože neprůhlednost zvítězivšího tvaru *dnes* byla pro odlišení vítanější než průhlednost tvoření, které však už bylo zřejmě neopakovatelné. Tvary *dnes* a *letos* tedy považujeme za analogické jen historicky, synchronně jde o formy lexikalizované.

Tímto případem však role demonstrativ ve slovtvorbě neskončila. Zaznamenali jsme formy *na tom miestě*, *od tohoto miesta*, které neměly už význam substantivní, byl změněn na význam časový. Také od substantiva *doba* se tvořilo příslovečné určení času pomocí ukazovacího zájmena: *do*, *do té doby*, *ta doba* „tou dobou“, *do sí doby*. Nejde tu ovšem o hotová adverbia, ale většinou už nejde ani o původní substantivní význam základu a demonstrativum už není nahraditelné jinou kongruentní formou, např. adjektivem. Nejde tedy o běžné rozvíjení, které bývá signálem ještě substantivní role základu. (Srov. obdobnou roli ukazovacích zájmen při prepozicionalizaci: *v malé oblasti*, *v této oblasti*, *v oblasti lingvistiky*. Druhé a třetí znění vyjadřují téměř totéž, tedy nepůvodní

předložku, zatímco první znění svědčí ještě o plnovýznamovém užití substantiva *oblast*.)

O tom, že se může ukazovací zájmeno stát součástí adverbia, svědčí nejen staré *dnes a letos*, ale i například *potud, doposud* atd., které se skládají z předložky *po, do*, ze základu ukazovacího zájmena *t-, s-* a analogického sufixu *-ud (ke kudy, tudy* atp.).

Adverbializace neprobíhá jako izolovaný proces. Tak jako sama využívá různých procesů jiných, při nichž slovní druh (v našem případě substantivum) ztrácí jakýmkoli způsobem svou vyhraněnou formu a obsah, využívají i jiné procesy toho, co vznikne jako produkt adverbializace. Na základě transpozice typu *večer* subst. → *večer* (adv.) vznikla celá řada temporálních adverbí *ráno, dopoledne, odpoledne*. Poslední dvě slova byla původně adverbii, ale na pozadí předchozích dvou se začala chápat jako substantiva. Často pak podléhají tyto útvary nové adverbializaci. Toho jsme byli svědky v případě *z(a)- jitra* → *→ zitrří* → *nazitra, nazitrří, pozitrří* atd. Vznikají tak nová substantiva a často pak od nich další adverbia. Pohyb ze skupiny adverbí se děje i jiným směrem, k neohelným útvarům. Některá adverbia mají natolik obecný význam, že poklesají ke slovům vztahovým, jako jsou předložky, spojky (částice) např. *místo, dokonce, vůbec*.

DIE TSCHECHISCHEN DESUBSTANTIVISCHEN ADVERBIEN IN DIACHRONISCHER SICHT

Bei der Formierung von Adverbien hat eine bestimmte Gruppe von Substantiven eine bedeutende Rolle gespielt, die über semantische und formale Voraussetzungen für den Ausdruck des sog. Merkmals der Merkmale oder der Umstände der verbalen Handlung (sowie der Intensität der Qualität) verfügte. Der vorliegende Beitrag behandelt die grundlegenden Substantiva, die den Ort, die Zeit oder eine gegliederte Bedeutung der Art und Weise bezeichnen und will ihre Umwandlung zu Zirkumstanzen darlegen. Als Belegkorpus dient dazu das Material aus dem Archiv des altschlechischen Wörterbuchs.

Aus dem Bereich der Substantiva waren dazu die Abstrakta am meisten geeignet, bei denen es zur Umwandlung der Substanzbedeutung in Merkmalsbedeutung oft nur auf Grund der Veränderung der Form oder einer geringfügigen Veränderung der Bedeutung kam. Die Konkreta wurden vorerst dekonkretisiert, und zwar entweder bei gleichzeitiger Generalisierung der Bedeutung oder der Verselbständigung und Abstraktion irgendeines der Merkmale (z.B. *do hromady* → *dohromady, na horu* → *→ nahoru*).

Die formalen Veränderungen beim Wandel der Wortart waren genau so beachtenswert wie die Änderungen in der Semantik. Die Bindung eines Substantivs an sein Paradigma wird gewöhnlich locker und dies kommt durch die Erstarrung der älteren Endungsvarianten oder durch die Verwechslung von Endungen eines Paradigmas mit denen eines anderen sowie durch den Verlust von Endungen zum Ausdruck.

Die semantischen und morphologischen Änderungen haben allerdings auch syntaktische Änderungen zur Folge. Die Substantiva verlieren ihre ursprüngliche Gestalt, und die Semantik führt auch zu Änderungen in der syntaktischen Funktion. Ihre Abhängigkeit vom Verb wird locker, so dass sie zu freien Ergänzungen werden, und ausserdem können sie nicht erweitert werden.

Am leichtesten wurden die Merkmalsbezeichnungen adverbialisiert, die die Art und Weise wiedergegeben haben. Diese werden durch das grundlegende Modell für das Adverb modi beeinflusst, das die deadjektivische Einwort-Formation mit der folgenden morphologischen Charakteristik *-y, e/ě, -o* darstellt. Die semantischen Gruppen von Adverbien sind jedoch nicht konstant. Im Verlauf der Entwicklung kam es unter ihnen zu folgenden Verschiebungen: Ort → Zeit; Ort oder Zeit → Art und Weise.